

УДК 94+930](477) "1921/1939"

О. П. Чучалін

КИЇВСЬКА ЄПАРХІЯ В УМОВАХ НАСТУПУ ДЕРЖАВИ НА ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ В УКРАЇНІ 1920 – 1930-х рр.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті досліджено джерельну базу проблеми відносин радянської держави і Православної Церкви в Україні міжвоєнного періоду на прикладі Київської єпархії. Джерелом дослідження стали архівні документи і матеріали, опубліковані джерела, періодичні видання міжвоєнного періоду, спогади, які покладені в основу наукового пошуку.

Ключові слова: архівні установи, архівна справа, опубліковані джерела, періодичні видання, спогади.

Відносини держави і церкви завжди були важливою складовою демократичної розбудови суспільства. Урегульованість таких відносин забезпечувала стабільність соціальної ситуації. Послідовна і виважена державна політика щодо релігії і церкви в незалежній Україні, що спирається на кращі традиції міжнародного права у питаннях свободи совісті і віросповідань, сприяла безболісному переходу від тоталітарної моделі СРСР до плюралізму релігійного самовизначення, розбудови державної політики в дусі партнерства і толерантності.

Проблема відносин держави і церкви в СРСР, особливо міжвоєнного періоду, привертає сьогодні увагу багатьох дослідників. Відносини Православної Церкви в Україні з партійно-державною владою у міжвоєнний період посіли вагомe місце серед актуальних і дискусійних тем сучасної української історіографії.

Метою даної статті є дослідження джерельної бази проблеми відносин радянської держави і Православної Церкви в Україні міжвоєнного періоду на прикладі Київської єпархії.

Досліджувана проблема становить значний науковий інтерес. Хоча окремі аспекти партійно-державної релігійної політики, діяльності окремих конфесій чи церков, карально-репресивних заходів влади щодо віруючого населення 1920–1930-х рр. досить змістовно висвітлені у науковій історико-релігієзнавчій літературі, ступінь розроблення теми залишається недостатнім.

Вибір джерельної бази дослідження зумовлюється його метою і завданнями, його структурою, проблемно-хронологічним спрямуванням та системним підходом, необхідністю пошуку таких носіїв інформації, які б дозволили виявити фактологічний матеріал й сформулювати теоретичні судження та висновки дослідження. Доступ до багатьох документів, який став можливим останнім часом, ставить перед дослідниками завдання кардинально переглянути усталену точку зору, що понад сімдесят років формувалася не на фактах, документах, науковому підході, а на виключно політичних постулатах ленінсько-сталінської ідеології. Тому сьогодні розкривається увесь широкий спектр щодо дослідження державно-церковних відносин завдяки доступності архівних джерел.

Основною джерельною базою дослідження стали архівні документи і матеріали, опубліковані джерела, періодичні видання того часу, спогади, які покладені в основу наукового пошуку.

Виявлена у ході пошукової роботи сукупність різноманітних за походженням, змістом і призначенням джерел була систематизована у групи: партійні документи; документи державної влади (документи урядів, окремих наркоматів, відомств); мемуари політичних діячів; довідкові та статистичні матеріали; періодичні видання.

Першу групу джерел становлять неопубліковані матеріали фондів українських архівів. Пріоритетність матеріалів державних архівів полягає в тому, що саме вони забезпечують можливість науково-історичного аналізу суперечливих соціально-політичних подій і явищ у релігійному середовищі 1920-х – 1930-х рр., унікаючи тенденційного відбору, застосовуючи класичні методи вивчення різних видів джерел, випрацьовані сучасною джерелознавчою наукою.

У ході наукового пошуку автором опрацьовано матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву м. Києва (далі – ЦДІАУК), Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО), що склали достатню репрезентативну джерельну базу дослідження.

У ЦДАВО України були використані документи органів державної влади, завданням яких було регулювання стосунків держави та церкви, документи церковних інституцій і установ, неопубліковані матеріали особового походження, що розміщені у фондах Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. 1), Ради Народних Комісарів УРСР (Ф. 2), Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф. 5), Народного комісаріату юстиції УРСР (Ф. 8), Народного Комісаріату освіти УРСР (Ф. 166), Всеукраїнської Центральної Комісії по боротьбі з наслідками голоду (Ф. 258), Народного комісаріату праці УСРР (Ф. 2623), Української автокефальної православної церкви (Ф. 3984).

У фонді Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. 1), були опрацьовані протоколи засідань, постанови, інструкції про проведення виборів до органів радянської влади, статистичні дані про чисельність священнослужителів, інформація про політичне становище в округах, роз'яснення ЦВК УСРР з правових питань, пов'язаних з

відокремленням церкви від держави. Особливу цінність для дослідження становлять листи, скарги, прохання, заяви представників релігійних громад та вищої церковної ієрархії православних конфесій до секретаріату президії ВУЦВК. Окрему групу джерел склали виявлені серед матеріалів фонду документи про закриття сільських церков, київських храмів та монастирів і використання їх приміщень для культосвітніх потреб [1].

Фонд Ради Народних Комісарів УРСР (Ф. 2) містить інформацію про утворення й діяльності відділу агітаційної пропаганди. Особливу цінність для нашого дослідження представляють справи з матеріалами про кількість вилучених цінностей по губерніях протягом 1922 року [2].

У фонді Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф. 5) досліджені плани роботи адміністративного відділу, службові записки, інформативні матеріали про релігійних рух в республіці, заяви релігійних громад, відомості про конфіскацію церковних цінностей та кампанію зняття церковних дзвонів, закриття та використання культових споруд, чисельність духовенства та членів релігійних громад.

Особливе значення матеріалів цього фонду полягає у тому, що в них відкриті численні документи релігійних організацій і громад, нагляд за якими здійснював НКВС та підвідомчі йому адміністративні відділи на місцях. Саме у фондах Наркомату внутрішніх справ УСРР збереглися протоколи губернських, єпархіальних, окружних, обласних, районних церковних соборів та з'їздів, на яких вирішувалися принципові питання внутрішнього та зовнішнього церковного життя.

Важливими документами фонду також є статистичні відомості про кількість служителів релігійного культу, статuti релігійних громад і списки їх членів, відомості про кількість монастирів, ченців і черниць по округах. Слід відмітити, що цінними також є листування про закриття молитовних будинків по округах, заяви, автобіографії службовців культу, які зреклися сану [3].

Фонд Народного комісаріату юстиції (Ф. 8) містить дані про співпрацю з каральними органами та притягнення до відповідальності священнослужителів. Для дослідження були використані обіжники, інструкції і розпорядження НКЮ, листування Народного комісаріату юстиції з органами влади, що стосувалися погодження релігійної політики; протоколи, звіти, доповідні записки губернських ліквідаційних комісій по відокремленню церкви від держави та ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР [4].

Значна кількість матеріалів фонду Народного комісаріату освіти УРСР (Ф. 166) мають безпосереднє відношення до проблеми дослідження. Виявлені документи були залучені до аналізу антирелігійної політики радянської влади у сфері освіти, при вивченні питання про налагодження антирелігійної пропаганди, вилученні церковних цінностей, становища духовенства. Важливим також є те, що тут збережені документи про способи і методи передачі навчальних закладів під юрисдикцію Наркомосу УСРР, ліквідації духовних семінарій та заборону викладання Закону Божого [5].

Щодо конфіскації церковних цінностей по округах, то у фонді Всеукраїнської Центральної Комісії по боротьбі з наслідками голоду (Ф. 258) містяться справи з протоколами, витягами з протоколів, довідками, листувань, у яких безпосередньо подана інформація щодо конфіскованого у Церкви майна та його подальшої долі [6].

Постанови, доповідні записки та витяги з протоколів ЦВК і РНК РСФРР, розміщені у фонді Народного Комісаріату праці (Ф. 2623), дають можливість проаналізувати долю звільнених від військової служби за релігійними переконаннями громадян і використання їх на громадських роботах [7].

Фонд Української Автокефальної Православної Церкви (Ф. 3984) містить матеріали про рух за автокефалію Української Православної Церкви і українізацію церковного життя. Декрети, накази та розпорядження радянського уряду сприяють можливості відстежити процес відокремлення церкви від держави. Даний фонд є найкраще збережений і його матеріали охоплюють період 1918 – 1929 рр. [8].

Вивчення документів ЦДАГО України створює можливості для з'ясування ролі ЦК РКП(б)–ВКП(б) у розробці та реалізації церковної політики держави. Основний масив джерел склали документи Центрального комітету Комуністичної партії України (Ф. 1). Важливими для теми дослідження стали циркулярні листи, інструкції, директиви, постанови ЦК КП(б)У, протоколи засідань Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК КП(б)У. Особливий інтерес у фонді представляють протоколи засідань Всеукраїнської Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У, матеріали Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, відповідних відділів губернських і окружних комітетів КП(б)У, а також органів НКВС і ДПУ УСРР. У цьому фонді цінним джерелом інформації також стали документи, пов'язані з вилученням церковних цінностей: циркуляри; протоколи засідань антирелігійних комісій [9].

У Центральному державному історичному архіві України у місті Києві (далі – ЦДАУК) вивчені і використані матеріали фонду Києво-Печерської Лаври (Ф. 128), де міститься інформація щодо конфіскації церковних цінностей з храмів Києво-Печерської Лаври, їх облік, кількість за описами, безпосереднє вилучення та їхня подальша доля. Особливу увагу привертають справи, що стосуються вилучення церковного майна з території Лаври. Саме у цих справах подаються детальні описи вилучення цінностей до фонду Допомоги голодуючим. Виписка з протоколу засідання Президії Київського губвиконкому про передачу Лаврою пам'ятників мистецтв старовини у відання Народного комісаріату освіти УСРР [10].

Для детального розкриття сутності і характеру державно-церковних відносин на рівні округів автором була здійснена науково-пошукова робота в Державному архів Черкаської області (далі – ДАЧО), де були опрацьовані матеріали засідань секретаріатів, бюро губкомів (окружкомів) і повітових осередків КП(б)У, їх пленумів, конференцій і зборів, агітаційно-пропагандистських й інших відділів партійних комітетів. Опрацювання справ фонду єпископа Климента Яковича Яцковського (Йосипа) (Ф. Р.-314), особливо циркулярів, доповідей та інших матеріалів цього фонду дало можливість ознайомитися із структурою

вікаріатств Київської єпархії, зокрема Черкаського вікаріатства, порядком та кількістю звершень Богослужінь вікарного архієрея та благочинного [11].

Обіжчики НКВС, циркуляри і розпорядження губадмінвідділів фонду Адміністративного відділу Шевченківського (Черкаського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. Р-375), дали можливість відстежити процес та наслідки відокремлення церкви від держави на регіональному рівні, стан релігійного руху в окрузі. Документальні матеріали по округах теж містять цікаві статистичні дані про назви конфіскованих цінностей, їх вагу та місце, куди вони передані для збереження [12].

Особливий інтерес становлять документи фонду Управління Служби безпеки України в Черкаській області (Ф. Р-5625). Тут знаходяться документи судово-слідчих справ православних священнослужителів, які проживали та здійснювали богослужіння в межах Київської єпархії. Ці справи є цінним фактографічним джерелом, які дають можливість ознайомитися з особою справою окремо взятого священика, його біографією, записами допиту, лжесвідченнями проти нього та документами про його розстріл. Зауважимо, що більшість справ цього фонду залишаються засекреченими та неопрацьованими, які в подальшому дають змогу відкрити нові Особові справи репресованих [13].

Таким чином, основу джерельної бази дисертації склало широке коло архівних матеріалів, що дозволило достовірно і всебічно розкрити тему дослідження для відтворення об'єктивної картини історичних процесів і подій. Період незалежності України дав можливість відкриття багатьох засекречених архівних фондів, які в радянський період були недоступними для істориків. Аналіз справ архівних фондів розкриває картину державно-церковних відносин радянської доби окресленого періоду.

До другої групи відносяться опубліковані джерела, які несуть в собі інформацію офіційних друкованих органів. Від радянського періоду української історії залишилися неоціненні за змістом та обсягом тематичні збірки документів і матеріалів органів влади. Першими законодавчими актами у питанні державно-церковних відносин стали декрети радянської влади, зокрема декрет "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви", прийнятий РСФРР у 1918 р., який став точкою відліку у визначенні на десятиліття політики держави щодо Православної Церкви. Слід зазначити, що до утворення СРСР у липні 1923 р., усі декрети і постанови центральних органів влади РСФРР автоматично поширювалися і на територію України.

Матеріали з'їздів та пленумів КПРС і КПУ, представлені у виданнях "Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК" [14–15], "Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК" [16–17], дозволяють адекватно відтворити зміст партійної програми щодо антирелігійної пропаганди, а також з'ясувати логіку ухвалення рішень про вилучення церковних цінностей, передачу і підпорядкування всіх закладів освіти (духовних училищ, семінарій, академій) у відання Народного комісаріату освіти тощо.

На окрему увагу заслуговують "Собрания законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР" [18–21] та "Збірники законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України" [22–23], які дають можливість відстежити процес поширення російського законодавства на територію України. У цих збірниках міститься чимало документів про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями, про порядок дозволу праці служителям релігійних культів, про передачу церковних цінностей до фонду допомоги голодуючих тощо.

Найважливішими серед законодавчих документів влади протягом 1920 – 1930-х років є радянські конституції, які закладали основи радянської церковної політики.

Видання "История Советской Конституции (в документах). 1917 – 1956" [24] – вирізняється значною кількістю матеріалу (368 документів) і дає досить повне уявлення про конституційний устрій Радянської держави протягом її розвитку. Позитивним у збірнику є те, що він об'єднав досить широке коло джерел, публікацій текстів документів. Укладачі збірника використовували "Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду 1917 – 1937 рр.", "Відомості Верховної Ради СРСР", стенографічні звіти з'їздів Рад, сесій ВЦВК і ЦВК СРСР, сесій Верховної Ради СРСР, деякі збірники документів з історії Радянської Конституції і інші радянські видання. Тексти декретів і постанов, проекти яких були написані В. Леніним, наводяться по четвертому виданню творів В. Леніна.

На жаль, автори-упорядники О. Ліпатов та М. Савенков не опублікували важливих документів конституційного значення, що містяться у збірниках правових актів, виданих в перші роки радянської влади. Також в збірці абсолютно не використані документи, що зберігаються в архівних фондах.

Однією із складових джерельної бази є опубліковані статті, доповіді і промови лідерів більшовицької партії. Варто відзначити статтю антирелігійного змісту В. Божка "Отделение церкви от государства", яка була опублікована одразу після прийняття декрету, де автор аналізує основні положення декрету [25].

До комплексу досліджень 1920-х років, які створили ідеологічну основу політики радянських органів влади щодо церкви, відносимо твори багатьох партійних і державних діячів. Важливе значення мають праці більшовицьких лідерів В. Леніна та Й. Сталіна, які стосуються релігії і церкви.

У своїх працях В. Ленін приділяв значну увагу питанням релігії, аналізував її соціальні корені і соціальну суть з позиції марксизму. У березні 1922 року з'явилася стаття В. Леніна "Про значення войовничого матеріалізму", в якій він піддав гострій критиці державні органи за бездіяльність в антирелігійній роботі. Наскільки узгоджуються між собою декрет про відокремлення церкви від держави та проведення атеїстичної пропаганди державними органами, В. Леніна, очевидно, не цікавило. Вождь більшовиків намагався з позицій марксизму пояснити походження релігії, причини її підтримки тогочасним суспільством [26].

Важливе значення для розкриття ряду питань наукового пошуку має документальний збірник "Мартирологія українських церков у чотирьох томах" [27], який був опублікований в Торонто у 1985 році. Збірник вміщує документи, матеріали, спогади, які вказують на чисельність репресованих та замучених у радянських концтаборах священників, чернецтва, а також висвітлюють діяльність катакомбної Церкви. З упевненістю можемо сказати, що на повноту дослідження цих аспектів не можна розраховувати, так як упорядники не могли мати доступу до архівних джерел державних установ СРСР і УРСР.

Особливу цінність має видання "Архивы Кремля. В 2-х кн. Политбюро и церковь. 1922 – 1925 гг." [28–29], де опубліковані документи Архіву Президента Російської Федерації, Центрального архіву Федеральної служби безпеки, Державного архіву РФ і Російського центру збереження та вивчення документів новітньої історії. Документи цього збірника дають можливість простежити проведення партійно-державної лінії гоніння релігії та церковних організацій.

У 1994 році видавництво Православного Свято-Тихонівський гуманітарного університету здійснило публікацію збірника "Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917 – 1943 гг." [30], головним редактором якого став протоієрей Володимир Воробйов. Видання представляє собою укладений в роки гонінь унікальний збір документів, більшість із яких є безцінним свідченням історії Руської Православної Церкви ХХ століття. Тут розміщені короткі біографічні відомості і фотографії відомих ієрархів, списки всіх єпархій та правлячих архієреїв, а також всіх архієреїв з переліком єпархій, де вони перебували у період з 1917 по 1946 рр.

У ході здійснення наукового пошуку з теми дослідження було використано збірник документів і матеріалів під назвою "КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду" [31], який вийшов друком у 1962 році і містить в собі найважливіші документи і матеріали, що характеризують ставлення Комуністичної партії і радянської держави до релігії і церкви. Використання цього джерела дало можливість відстежити завдання, зміст і форми атеїстичної пропаганди на різних етапах "побудови соціалізму". Цінним також є те, що не оминається і питання ставлення держави до релігії в Україні, подаються рішення і документи КП України, декрети і постанови урядів УСРР/ УРСР з питань релігії та атеїзму.

Суттєвим доповненням до розгляду матеріальної бази та руйнування храмів став "Каталог зруйнованих храмів і монастирів України" [32], який був виданий Українським інститутом національної пам'яті. Зібрана документальна інформація й офіційні дані розкривають історію руйнування церков і монастирів в Україні, яке тривало майже упродовж всього минулого століття. Дана праця дала коротку інформацію про кількість знищених храмів, монастирів відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу України.

Третю групу джерел склали періодичні видання. Їх специфічною рисою як джерела, є комплексний, синтетичний характер: у них представлено багато форм інформації (документальна, поточно-хронікальна, особового характеру тощо). Практика публікації на сторінках газет і журналів офіційних матеріалів – постанов органів державної влади, документів політичних партій та громадських організацій – перетворює пресу на своєрідну скарбницю джерел. А різнопланове висвітлення подій створює можливість відчутти дух епохи.

На відміну від періодики дореволюційного періоду, преса СРСР загалом, і УРСР зокрема, мала низку особливостей. Вже від початку 1920-х рр. не доводиться говорити про якісь відмінності в її ідейно-політичному спрямуванні. Всі газети, журнали, періодичні збірники у підбірці матеріалу, його інтерпретуванні повинні були керуватися марксистсько-ленінською методологією, постановами партії та уряду.

У дослідженні використовувались матеріали періодичних видань: громадсько-політичних журналів, газет, бюлетенів, збірників постанов і наказів НКВС, хоча більшість даних, надрукованих у той час, вимагають обережного використання, перевірки та співставлення з архівними джерелами.

Особливе місце в переліку періодичних видань посідає антирелігійна загальносоюзна та українська преса, серед якої слід відзначити загальносоюзні журнали, що видавалися в Москві: "Антирелігіозник" (1926 – 1941 рр.), "Безбожник" (1923 – 1941 рр.), газетні видання "Безбожник" (1922 – 1941 рр.); українські журнали, що видавалися у Києві: "Безвірник" (1925 – 1935 рр.); газети: щотижнева "Безбожник" (1937 – 1941 рр.), яка виходила друком в Києві та "Войовничий безвірник" у Харкові (1929 – 1932 рр.) [33–36].

Усі ці періодичні видання розповсюджувалися на всій території СРСР. Кількість примірників у тиражі сягала від декількох сотень до десятків тисяч екземплярів. Газети і журнали антирелігійного спрямування впливали на свідомість людей своїми гаслами, статтями у випусках, заявами, карикатурами, що стосувалися життя та діяльності духовенства.

Значний інтерес становить також церковна періодика, яка є повноцінним дослідженням внутрішньоцерковного життя Київської єпархії. Серед видань того часу є "Журнал Московської Патріархії", що видавався у Москві та був друкованим органом Російської Православної Церкви у 1931 – 1935 рр., та з 1943 року і до сьогодні. У 1930 році заступник Патріаршого Місцєблжустителя Митрополит Сергій (Страгородський) отримав дозвіл на видання офіційного журналу, який став одним із перших церковних видань в СРСР у 1930-х рр. [37].

Окрему групу джерел становлять спогади (мемуари). Їх цінність, як джерела, залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, що він їх описує, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати перебіг подій, від часу написання мемуарів.

Будучи оповідним джерелом, спогади відрізняються від інших їх різновидностей як самим жанром, його законами і специфікою, так і більшою суб'єктивністю, зумовленою тим, що вони повніше відбивають індивідуальність автора, його симпатії чи антипатії.

Унікальною за своєю суттю є книга насельника Печерського монастиря І. Никодимова "Спогад про Києво-Печерську Лавру (1918 – 1943 рр.)" [38]. До недавнього часу період 1920 – 1940-х рр. був практично закритий не тільки для широкого загалу, але і для істориків. Знаменно й те, що дана книга, за відомих обставин, ніколи не публікувалася на Батьківщині автора – в Росії, але вперше побачила світ в Києво-Печерській Лаврі. У ній описується минуле відомого монастиря, життя його братії, господарство, його розквіт в православній державі та знищення при безбожній владі. Автор проживав у ті роки на території Києво-Печерської Лаври і як її юрисконсульт був безпосереднім свідком багатьох описаних подій.

Отже, у своїй сукупності зазначені групи джерел складають різноманітний корпус документального забезпечення досліджуваної проблеми, а їх комплексне використання дає можливість реконструювати та всебічно й достовірно висвітлити соціально-економічні аспекти наступу радянської держави на Православну Церкву в 1920 – 1930-х рр. Аналіз джерельної бази дослідження дає нам можливість, дотримуючись принципів історизму та об'єктивності, вивчити окреслену проблему.

Засекречені донедавна фонди архівних установ стали відкритими для дослідників і дають можливість вивчати проблеми державно-церковних відносин. Дослідження окресленої проблеми дало можливість ввести до наукового обігу ряд нових неопублікованих раніше архівних матеріалів, збірників документів, антирелігійних періодичних видань, мемуарів, які не були належним чином раніше опрацьовані, що дало можливість сформувати репрезентативну джерельну базу, яка дозволила здійснити комплексне дослідження зазначеної проблеми.

Залучення даного комплексу джерел створило достатнє підґрунтя для реалізації поставлених завдань, ґрунтовного і достовірного розкриття відносин держави і церкви досліджуваного періоду та доводить необхідність подальшої розробки проблеми.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1. – Оп. 2, 7.
2. ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 2.
3. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 1-3.
4. ЦДАВО. – Ф. 8. – Оп. 1.
5. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 1, 2, 6, 11.
6. ЦДАВО. – Ф. 258. – Оп. 1.
7. ЦДАВО. – Ф. 2623. – Оп. 1.
8. ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1, 3.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20.
10. Центральний державний історичний архів України в місті Києві. – Ф. 128. – Оп. 1 КДС, 2 заг., 3 заг.
11. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р. 314. – Оп. 1.
12. ДАЧО. – Ф.Р. 375. – Оп. 1.
13. ДАЧО. – Ф.Р. 5625. – Оп. 1.
14. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). Т. 2. 1917 – 1922. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1983. – 606 с.
15. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). Т. 4. 1926 – 1929. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1984. – 575 с.
16. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1970). Т. 1. 1898 – 1917. – 8-е вид., доп. і випр. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1978. – 516 с.
17. Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1918 – 1941). Т. 1. 1918 – 1941. – К.: Політвидав, 1976. – 1022 с.
18. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917 – 1918 гг. – Москва, 1942. – 1483 с.
19. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР за 1925 г. – М.: Госиздат "Красный Пролетарий", 1925. – 1221 с.
20. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР за 1926 г. – М.: Типография Управления Делами СНК СССР, 1926. – 1524 с.
21. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. – Киев: Т-во "Печатная С.П. Яковлева", 1919. – 580 с.
22. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. – Харків: Друга радянська типографія, 1921. – 703 с.
23. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922 – 1923 рр. – Харків: Літо-друкарня "Книгоспілки", 1922. – 1147 с.
24. История Советской Конституции (в документах). 1917 – 1956 / Сост. А.А. Липатов, Н.Т. Савенков. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – 1046 с.
25. Бошко В.И. Отделение церкви от государства. – К., 1917. – 24 с.
26. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Том 17. Март 1908 – июнь 1909. Издание пятое / В.И. Ленин. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – 656 с.
27. Мартирологія українських церков у чотирьох томах. Том I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували О. Зінкевич, О. Воронин. – Торонто-Балтимор: Українське Видавництво "Смолоскіп" ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.
28. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922 – 1925 гг. – М. – Новосибирск, "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), "Сибирский хронограф", 1997. – 600 с.
29. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 2. Политбюро и церковь. 1922 – 1925 гг. – М. – Новосибирск: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), "Сибирский хронограф", 1998. – 648 с.
30. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. – 1917 – 1943 гг. / Сост. М.Е. Губонин. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского Института. – 1064 с.: ил.

31. КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Збірник документів і матеріалів). – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1962. – 184 с.
32. Каталог зруйнованих храмів і монастирів України: Каталог / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін.; упорядники: Кривошея В.В. (керівник), Антонюк Я.М., Березовський О.М., Буряк Л.І., Ведмідь Л.А. та ін.. – К.: ДП НВЦ “Пріорітети”, 2013. – 512 с.
33. Агитпропаганда. – 1922.
34. Безбожник. – 1930, 1936-1939.
35. Безбожник у станка. – 1927.
36. Безвірник. – 1927-1931, 1935.
37. Журнал Московской Патриархии. – 1931-1934.
38. Никодимов І.М., проф. Спогад про Києво-Печерську Лавру (1918 – 1943 рр.). Вид. 3-є, стереотипне. / проф. І.М. Никодимов. – К.: Києво-Печерська Успенська Лавра, 2005. – 224 с., іл.

Chuchalin O. P. Kyiv eparchy in conditions of the state offensive on Orthodox Church in Ukraine in 1920 – 1930's: aspect of sources.

This article deals with the source base of the relationship problems of Soviet State and Orthodox Church in Ukraine of the interwar period as an example of Kyiv Eparchy. The sources of study were archived documents and materials, published sources, periodicals of the interwar period, memories that form the basis of scientific research.

Keywords: archival institutions, archiving, published sources, periodicals, memoirs.

Чучалин А. П. Киевская епархия в условиях наступления государства на Православную Церковь в Украине 1920 – 1930-х гг.: источниковедческий аспект.

В статье исследованы источники проблемы отношений советского государства и Православной Церкви в Украине межвоенного периода на примере Киевской епархии. Источником исследования стали архивные документы и материалы, опубликованные источники, периодические издания междувоенного периода, воспоминания, которые положены в основу научного поиска.

Ключевые слова: архивные учреждения, архивное дело, опубликованные источники, периодические издания, воспоминания.